

Т. В. Казакова

Особливості виникнення

інтелектуально-університетської комунікації Середньовіччя

*«Ідея **Університету** – це елемент всеохопного ума: волі до необмежених досліджень та пошуків, до безмежного розвитку можливостей, до відкритості, до піддавання сумніву всього, що може статись у світі, до істини без жодних застережень, з усією ризикованістю відваги бути мудрим, sapere aude».*

Карл Ясперс

*«**Університет** мав репрезентувати суспільство: він відтворював суспільну сценографію, погляди, конфлікти, суперечності, дії та відмінності суспільства, а також його бажання органічної єдності в цілому».*

Жак Дерріда

*«... **Університет** мусить втрутитися в сучасність і бути таким Університетом, який розглядає найактуальніші питання дня зі свого власного погляду – культурного, фахового чи наукового. Відтак він не буде лише інституцією для студентів – таким собі відгородженим місцем *ad usum deliphrinis*, а, розмістившись у самому осередді життя, в його доконечних потребах, у його пристрастях і стражданнях, муситиме виступити як **вища духовна сила супроти журналістики**, показуючи витримку на місці шаленства, вдумливу проникливість на місці грайливості й очевидної дурості. Тоді Університет знову стане таким, яким*

він був за своїх кращих часів: провідним началом європейської історії».

Х. Ормстад-і-Гассет

«Університет ... повинен брати безпосередню участь у вирішенні глобальних цивілізаційних проблем і забезпеченні сталого розвитку – це ніби природно вписується в класичне розуміння суспільної відповідальності Університету».

М. Зубрицька

«...цей маленький академічний всесвіт все ще залишається однією з небагатьох можливостей зазирнути наперед у великий всесвіт людства, яке має навчитися зводити поміж собою нову солідарність».

Ганс-Георг Гадамер

«...у чимраз постмодернішому культурному середовищі традиційна постать інтелектуала видається непереконливою».

Марек Квек

«Університет – це річка, що годує світ».

(Середньовічна народна мудрість)

Питання про університет як про «місце комунікації, циркуляції думки у масштабах цілої країни» [15:37] поставив у 1854 р. Дж. Ньюмен. На сьогоднішній день це питання розроблюється у соціально-культурологічному напрямку: дослідження співвідношення середньовічного університету і влади [12], університету й держави-церкви-міста [8], університету й міста [11], університету й культури [10; 5], університету й мобільності [9]. Ці дослідження стимулюють **вивчення середньовічного університету як каналу соціальної комунікації** в аспекті двох напрямків: загальна характеристика «університетської комунікації Середньовіччя» та причини її виникнення.

Є усі підстави говорити про «**університетську комунікацію**» як про специфічну форму міжнародної європейської суспільної комунікації Середньовіччя, тому що 1) університетська спільнота утворила нову систему гетерогенних соціальних елементів, які комунікували як між собою, так і з іншими елементами соціуму; 2) університет виконував одні й ті ж функції у всіх європейських країнах: розповсюджував знання раціонального дискурсу (властивого європейській культурі) за принципом відкритості для усіх бажаних; зберігав культурну спадщину, водночас збагачуючи її та неперервно інтерпретуючи; передавав традиції від одного по-

коління до іншого; так чи інакше втручався у життя суспільства, у всякому разі, підготовлював критичну масу молодих людей, які ставали носіями не лише нових ідей, а й перспективних практичних рішень на користь суспільства; 3) університет забезпечував розвиток і передачу знань і методів їх отримання, що являли собою істотну частину загальноєвропейської інтелектуальної традиції; 4) саме університет став центром інтелектуального життя, в якому культивується процес отримання і здійснюється трансляція усього корпусу теоретичного знання; 5) з методологічної концепції схоластичної науки (уся сукупність можливих знань вміщена у відомій кількості античних і сучасних творів, котрі користувались такою ж повагою, як і церковне віровчення) витікали як мета, так і методика університетського викладання: засвоєння змісту творів загальновідомих авторитетів, інтерпретаційна передача й навіть популяризація (наприклад, популяризація аристотелівської філософії) уже відомого знання; 6) університет надавав комунікативну спрямованість процесу визрівання й розвитку культури; 7) міжуніверситетська комунікація створила загальноєвропейську *respublica litterarum* (академічну еліту – своєрідний етнос, в основу якого були покладені загальноєвропейські наднаціональні цінності), яка не знала національного відокремлення

і слугувала загальній міжнародній комунікації (міжнародному культурному спілкуванню); 8) університетська комунікація мала неабияке *відлуння на соціум* в цілому: середньовічні університети стояли у центрі культурного життя Європи і чутливо реагували на усі перипетії суспільного життя; університети створювали і відтворювали загальну для всіх високу універсальну культуру (правову, адміністративну, релігійну) й кадри для її розповсюдження; завдяки університетам нове знання, незважаючи на відсутність ЗМІ (у сучасному розумінні цього слова), дуже швидко розповсюджувались по усій Західній Європі і зробили її двигуном прогресу.

Головним *місцем* університетської комунікації був університет; головним *суб'єктом* так званий «інтелектуал Середньовіччя» (Жак Ле Гофф). Головний *зміст* розповсюджуваної інформації – пристосування античного наукового світогляду (зокрема, доробку Аристотеля) до християнської ідеології. *Механізм* університетської комунікації складався з п'яти елементів. *По-перше*, відбувалася специфічна форма спілкування зрілості та молодості духу через *лекції* (чи дидактично звернені до слухачів, чи монологічні роздуми), що не були систематичним викладенням тієї чи іншої дисципліни, а складалися з коментування та резюмування класичного канонічного тексту і що могли читатися публічно на площі (наприклад, лекції професора Болонського університету Ацо), й *диспути* (відкриті процеси поєднаних виступів перед слухачами, інтелектуальна боротьба за владу), де йшлося не стільки про істину (дослідження проблеми, що здійснювалось за законом рівності усієї аудиторії), скільки про перемогу чи поразку. Комунікаторами такого спілкування були, з одного боку, досвідчені наставники-метри, а з іншого боку, - молодь, котра «просіювалась» через університет, оволодіваючи новою системою знань, і несли це нове знання у маси (більшість випускників університетів ставали шкільними вчителями). *По-друге*, в університеті відбувалась міжнаукова комунікація: в університеті науки «зустрічаються» через своїх представників; присутність різних видів знання в одному місці вимагає як розвитку кожного з них зокрема, так і у певній сукупній цілісності: при тісному контактуванні різних галузей науки духовно-інтелектуальні течії знаходять одна одну, і явними вони стають, навіть самі для себе, лише зіткнувшись. Прагнення спілкуватись спрямовувалось на залучення до спілкування найвіддаленішого, навіть того, що в інших умовах прагнуло духовного ізолю-

вання. Допущення в університет різних наукових течій – принципова особливість університетської комунікації. Тим університет і відрізнявся від церкви, що він не пропагував тільки «свій» світогляд, а вбирав і розповсюджував різні світогляди, різні духовності. *По-третє*, університетська студентська спільнота створила нову касту гетерогенних соціальних елементів: серед них були люди різного віку (й навіть різних поколінь), різного соціального походження (від селян до кардиналів), різних національностей (це вавилонське змішення мов, розмаїття національних звичаїв). *По-четверте*, учні з різних областей і країн у пошуках кращих викладачів тієї чи іншої науки проходили через низку загальних шкіл і університетів. Гурт мандруючих студентів – типове явище середньовічної Європи (мандруючий студент міг перебувати більше, ніж у 15 вузах); відсутність постійного осілого місця – доля середньовічного школяра. Викладачі також мігрували: кабінетна праця тоді ще не давала такого багатства знань, як переїзд із одного наукового центру в другий. *По-п'яте*, нове знання розносилося у ширші суспільні кола за допомогою розповідей, розповсюдження (й небезкоштовного) копій найбільш резонансних лекцій, виступів на диспутах, популярних трактатів.

Генезисним прецедентом походження університету можна вважати стародавню бібліотеку в Олександрії, але безпосередню спадкоємність тут встановити неможна. Взагалі античні форми освіти вирізнялися від університетів. *По-перше*, античні навчальні заклади були достатньо локальними й аристократичними закладами; університети ж мали уніфіковані програми й принципи демократизму. *По-друге*, передача знань в античних навчальних закладах засновувалась на особистісній симпатії й відданості, на певній езотеричності; усе це не було обов'язковим в університетах. *По-третє*, особа вчителя в античності демонструвала патріархальну традицію, безпосередньо пов'язану з етико-ритуальним комплексом відносин, де принципи особистісної довіри й патерналістського піклування іноді домінували над науковими результатами; ректор же університету, особливо на початку існування, міг обиратися із середовища студентів. *По-четверте*, якщо антична школа повністю залежала від поліса, то університет, підтриманий папою й імператором, користувався повною автономією, існуючи як держава в державі; студенти ж, маючи охоронну грамоту, вільно переміщались по країнам Європи.

Зародження університетської комунікації викликано *формуванням урбаністичної культури* (XI-XII ст.), котра зумовила 1) зміну типу соціальної спільноти; 2) розвиток соціально-професійної диференціації (виокремлення інтелектуальної праці); 3) активізацію суспільної потреби у чистому неприкладному знанні. Якщо центрами *аграрної середньовічної комунікації* були *монастири* (духовний та інтелектуальний центр оточуючого соціуму; скарбниця знання; порятунком для надбань стародавньої вченості, яким загрожувала погибель в пожежах, грабунках і землетрусах; кузня нових писань і вмістилище старих), котрий зберігав, відтворював і розповсюджував у суспільство етичне й моральне знання, що йшло від праотців, та *феодалний замок* (центр світської культури, місце зустрічі з іноземними мандрівниками, поетами, жонглерами, місце для проведення турнірів й бенкетів), який був середовищем народження й розповсюдження соціально значущої повсякденної інформації, то центром *урбаністичної середньовічної комунікації* стає місто – «цивілізаційний мікрокосм», «великий структурний, багатофункціональний, соціально-демографічний, економічний і культурний підрозділ цивілізаційної системи» [1:66]; лоно, в якому народжувались нові форми цивілізації й культури, яких не знало раннє патріархально-родове Середньовіччя; місце перетину головних соціокультурних прошарків середньовічного суспільства (традицій аграрного селянського світу, військової аристократії, монастирської культури); місце колообміну людей, навантажених інформацією, ніби товаром; місце інтелектуального обміну; місце формування специфічного культурного середовища, своєрідність якого, у співставленні з аграрним суспільством, визначалося іншими формами інтелектуальної й художньої діяльності, а також іншим *механізмом комунікації*, зумовленим потребою життєзабезпечення досить великих людських спільнот. Центрами *міської середньовічної комунікації* були собор, площа, монастир й університет.

У середньовічній Європі «церква домінувала у сфері публічної комунікації, а найважливішими проявами суспільного й міжособистісного спілкування були пастирське послання, проповідь у храмі, молитва у храмі й наодинці, сповідь перед священником й перед самим собою» [4:15]. Отже, головним каналом соціальної комунікації Середньовіччя був храм; як влучно висловився У. Еко, «середньовічний собор був постійно незмін-

ною телепрограмою, котра давала народу усе необхідне як для повсякденного, так і для загробного життя. *Собор був телебаченням свого часу*. Різниця полягала лише в тому, що головний редактор тих середньовічних телепрограм любляв читати гарні книжки, мав неабияку фантазію і працював для суспільного блага – або хоча б так вважав» [13]. *Міська площа* була місцем публічної комунікації – чи то святкової [3], чи то карної [6]. *Монастир* також залишився важливим центром суспільної комунікації, але уже у XII ст. європейські університети витиснули монастирі як «центри ученості», і для них залишилася лише «моральна складова», а *університет*, навпаки, став носієм вищого знання, бо саме він визначав форми і методи інтелектуальної діяльності як такої, що так чи інакше була реалізована у суспільстві.

Народження університету як нового каналу соціальної комунікації зумовлено двома чинниками: появою нового соціального прошарку – *інтелектуалів* (Жак Ле Гофф [2]) та суспільною потребою у *високому*, принципово непрагматичному знанні.

1. Інтелектуали з'явилися у процесі соціально-професійної диференціації і стали найактивнішими суб'єктами університетської комунікації. Соціальна диференціація раннього Середньовіччя досить чітко розподіляла людей на тих, хто молиться, тих, хто захищає, й тих, хто працює. Але професійна діяльність людини раннього Середньовіччя включала різноманітні обов'язки: селянин був водночас ремісником, шляхетний воїн був ще власником-економістом і суддею. Ченці також виконували подібні обов'язки, поєднуючи їх іще із обов'язками чиновників; власне духовна праця була лише однією із сфер їх діяльності: живучі у монастирі, ченці ставали вчителями й лікарями, психологами-аналітиками й вченими, письменниками й літописцями, але уся ця діяльність не була первісною метою, бо була підкорена загальному укладові їх життя, відданого Богові. Власне середньовічного інтелектуала, тобто людину, ремеслом якої стає інтелектуальна діяльність (наука, писемство, викладання) породжує місто; соціально значущим інтелектуалом стає лише у XII ст. Процес *виокремлення власне інтелектуальної праці* від інших видів діяльності йде за трьома напрямками.

Перший напрямок полягав у розвитку соціальної потреби у *викладацьких кадрах*, передусім, з *правознавства* (маючи складну структуру життєдіяльності, місто потребувало від співгромадян активного розвитку на-

вичок громадянських конвенцій, котрі відкривали і гарантували б для них широкий простір і разом з цим передбачали б потрібний нагляд за їх здійсненням з ефективними санкціями за їх порушення, а це, в свою чергу, потребувало розвитку відповідної соціальної інституції, котра не могла існувати без фахівців, що вміли б вирішувати проблеми, не відомі канонічному праву; політична еліта чекала від університетів інтелектуальної і практичної підтримки у становленні і консолідації урядових і адміністративних закладів, котрі створювались для подолання відцентрових сил земельної й міської аристократії; Пепо був першим, хто пояснив імператору Генріху IV, що вивчення римського права буде зміцнювати існуючий порядок), *богослов'я* (у зв'язку з кризою вченої монастирської еліти, що була викликана наслідками економічного розвитку, в результаті якого змінилися способи збереження й передача інтелектуальної спадщини та відносини монастиря й держави, викладення істин Одкровення церква довіряє уже не стільки «чорному» та «білому духовенству» скільки філософу-богослову. Папська церква була зацікавлена в університетах з чотирьох причин: по-перше, папи прагнули підсилити позиції раціональної доктрини в умовах різних суперечливих вірувань, що сповідувалися різними релігійними орденами і окремими кліриками; особливо вони були зацікавленими у боротьбі з єресями; по-друге, необхідно було збільшити вплив папства у боротьбі з претензіями і прагненнями світської влади і регіональних феодалних інтересів; по-третє, університет розширював можливості папства у підборі людей собі на службу; по-четверте, папи бачили в університетах канал розповсюдження й місце вивчення церковних указів), *медицини* (економічне пожвавлення актуалізувало соціально-психологічну потребу у здоров'ї, заборона ченцям займатися медичною практикою серед населення, розповсюдження вчення Авіценни у Західній Європі викликало соціальну потребу у фахівцях-медиках).

Другий напрямок виокремлення власне інтелектуальної праці лежав у площині *перекладу* на латину рукописів, що йшли зі Сходу і несли в собі греко-арабську культуру. Цікавість до рукопису у Західній Європі виникла ще під час Каролінгського відродження [7] але тоді рукописи були прикрасою палацу, скоріше економічною, а не духовною цінністю (подібно коштовному посуду); навіть ченці, що сумлінно переписували їх, більше цікавилися каліграфією, об'ємом зробленого,

ніж змістом. У XII ст. західноєвропейські інтелектуали зацікавились змістом східних рукописів (математикою Евкліда, астрономією Птолемея, медициною Гіппократа і Галена, фізикою, логікою й етикою Аристотеля; «Алгеброю» Аль-Хорезми, «Каноном» Авіценни, «Філософією» Аль-Фарабі і т. ін.), і їх перекладачі стали активними суб'єктами культурної східно-західної комунікації. Арабська культура була у певній мірі посередницькою: праці стародавніх греків зберігали на Сході передусім християни-єретики (монофізити, несторіани) та євреї, від них ці твори перейшли у мусульманські школи; у XII ст. почався зворотній рух, який приніс культуру стародавніх греків у західне християнство (двома головними зонами передачі східних рукописів були Іспанія й Італія; двома головними центрами, де відбувалося подальше розповсюдження та інтерпретація інформації, - Шартр і Париж).

Третій напрямок лежав у площині певної «декласації» кліриків, перетворення їх на мандруючих кліриків та школярів – так званих «голіардів» - явище «соціальної мобільності» XII ст. Бігство за межі соціальних структур, зміцнених інститутом ордену, блукацький спосіб життя перетворював їх на відсторонених спостерігачів оточуючої дійсності: саме голіарди сформували середовище, де критикували сучасне суспільство з його інститутами.

2. На початку свого існування університети не являли собою безпосередній «відгук» на «кадрові» запити середньовічного суспільства. Скоріше функціональною сутністю університету був *пошук істини і навчання цьому пошуку*, саме на це були спрямовані університетські курси й інституціональні правила. Тобто головне призначення університету відповідає аристотелеву *bios theoretikos* (*інтелектуальному навчанню заради самого навчання*). Доказом саме цієї функціональної сутності можуть слугувати такі обставини. 1) Щоб отримати власне нотаріусів, не потрібно було створювати університет у Болоньї, бо юридичні школи, що вже на той час існували, такі запити, в принципі, задовольняли. 2) Випускники медичних факультетів, як правило, взагалі не займалися лікуванням, це були скоріше теоретики-науковці, ніж практики. 3) У пізньому Середньовіччі стало розповсюдженим явище «вічного школяра», а вік середньовічного випускника вищих факультетів сягав за 40 років. 4) Прихильність університету до чотирьох факультетів була свідомим фундаментом зна-

чення «високого знання»: в університетському навчанні більш важливими були усвідомлення принципів, сам стиль мислення у порівнянні з утилітарним знанням, необхідним для тієї чи іншої практики. 5) Середньовічне суспільство мало соціальні потреби у розвитку технологічних наук (архітектури, військової справи, кораблебудування, машинобудування, гірської справи, сільськогосподарських дисциплін, ветеринарії, фармації і т.д.), і університет у принципі міг би інкорпоровати ці та інші науки, але жодна дисципліна, в якій навчання було орієнтоване передусім на придбання практичних професійних навичок, не увійшла в університет, навіть архітектура, незважаючи на безпрецедентне зростання у XIII ст. будівельних робіт та авторитету майстрів-будівників. 6) Медицина в університеті була більш теоретичною, ніж практичною; право увійшло завдяки ролі римського права.

Отже, університети виникли як безпосередній відгук на феноменологічне сприйняття пізнання як утвердження людиною свого власного світогляду, як реакція на актуалізацію безпосереднього «чистого» потягу до знання. Таке трактування знання (високе знання зміцнює стабільність соціального порядку; високе знання не повинне бути утилітарним й прагматичним; сутність людини полягає в тому, що вона повинна бути носієм високого знання) сформувалося в XI ст. Саме в цей період у зв'язку з розвитком ринкової орієнтації змінилася модель розуміння взаємодії людини з оточуючим середовищем: за концепцією Х. Кляйншмідта [14], ранньому Середньовіччю була властива «гетеродинамічна модель» (людина отримує життєву енергію із зовнішніх джерел), а у XI ст. сформувалася «автодинамічна модель» (людина повинна більше покладатися на себе, ніж на зовнішню допомогу), котра й актуалізувала ціннісне відношення до універсального, вищого знання (центрами якого у ранньому Середньовіччі були монастирі, а у пізньому - університети).

У момент свого виникнення університет розглядався як певний нормативний центр високого знання (на противагу знанню практичному), котрий визначав форми і методики інтелектуальної діяльності, котра мала суспільну спрямованість; саме університет (разом

із монастирем) надавав *комунікаційну спрямованість* процесу визрівання й логіці розвитку культурної парадигми як єдиного цілого. Отже, середньовічний університет не давав практично значущого знання, він був певним орієнтиром, комунікаційним маяком, на який орієнтувалося суспільство.

Таким чином, причини виникнення *університетської комунікації* можна трактувати по-різному: можна акцентувати потреби урбанізованого суспільства чи потреби розвинутої церковної бюрократії, чи щось інше. Але в цілому вимальовується наступна картина. Університети могли виникнути тільки при певних економічних, політичних і соціальних умовах, що існували у низці європейських міст у XI-XII ст.: поживлення торгівлі, зародження грошової економіки, зростання міст, удосконалення сільськогосподарчого виробництва, зростання добробуту людей. Але самі по собі ці зміни безпосередньо не потягли за собою виникнення університетів. Потреби у професійному навчанні, запити з боку уряду, церкви, соціального середовища також не були первісними. Конститутивні й детермінантні фактори, що визначили природу університетів як зовсім нової спільноти, як місця, де навчання зливається з дослідженням, де вивчення фундаментальних форм раціональної інтерпретації дійсності являє собою характерну особливість наукових методів, полягали у суто навчальних й наукових інтересах людей, у їх безкорисному прагненні до нового знання.

Із самих витоків на університетську комунікацію впливали дві протилежні тенденції (з одного боку, фундаментальний первісний імпульс, націлений на пошук нової інформації та істини, з іншої, – прагнення отримати практичну професійну підготовку), котрі об'єднувались формуючим впливом суспільства: з різними цілеполяганнями до університету була проявлена цікавість з боку широких і самих різних верств населення (збільшенню цієї цікавості сприяли принципи доступності і рівності у навчанні). Завдяки цьому інтересу і стало можливим існування університету як *комунікативного центру*, котрий створив нове академічне середовище, змінив структуру самого суспільства, збагативши й ускладнивши її.

Література

1. Бачинин В. А. Город как цивилизационный микрокосм // Бачинин В. А. Культурология. Энциклопедический словарь. – СПб., 2005. – С. 66-67. 2. Гофф Жак Ле. Интеллектуалы в Средние века. – СПб., 2003. 3. Даркевич В. П. Народ-

ная культура Средневековья. – М., 1988. 4. Засурский Я. Н. Журналистика и мир на рубеже тысячелетий // От книги до Интернета. Журналистика и литература на рубеже тысячелетий. – М., 2000. – С. 12-36. 5. Захаров Н. В., Ляхович Е. С.

Миссия университета в европейской культуре. – М., 1994. **6.** *Казакова Т. В.* Публічна страта як пражурналістське явище Середньовіччя // Вісник Харківського національного університету. – 2006. – № 727. – *Серія* Філологія. – Вип. 47. – С. 230-235. **7.** *Кёнигсбергер Г.* Каролингское возрождение // Кёнигсбергер Г. Средневековая Европа 400-1500 годов. – М., 2001. – С. 138-143. **8.** *Лычанин А. В.* Эволюция взаимоотношений английских университетов с церковью, государством и городской средой в XIII – первой половине XV вв. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ставрополь, 2001. **9.** *Риддер Сименс Х.* Средневековый университет: мобильность // *Alma mater.* – 1997. –

№ 1. – С. 38-47. **10.** *Роут В.* Университет как явление средневековой культуры // Вестник высшей школы. – 1991. – №№ 7, 8. **11.** *Уваров П. Ю.* Университет в средневековом городе // Культура и искусство западноевропейского Средневековья. – М., 1981. – 135-151. **12.** *Ушакин С. А.* Университеты и власть // Общественные науки и современность. – М., 1999. – № 2. – С. 55-65. **13.** *Эко У.* От Интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст // Internet. – № 6-7 (10). – Р. 1-6. **14.** *Kleinschmidt H.* Understanding the Middle Ages. – Woodbridge, 2003. **15.** *Newman J.* The Idea of A University, 1854 // <http://www.higher-ed.org/resources/newman-university.Htm>

АННОТАЦИЯ

В статье предложена концепция «идеи университета» как канала социальной коммуникации средневековой Западной Европы. Выявлены две главные причины его зарождения.

SUMMARY

The article introduces the conception of “the idea of the university” as a social communication channel in the medieval Western Europe. Two main reasons of its origin are revealed.